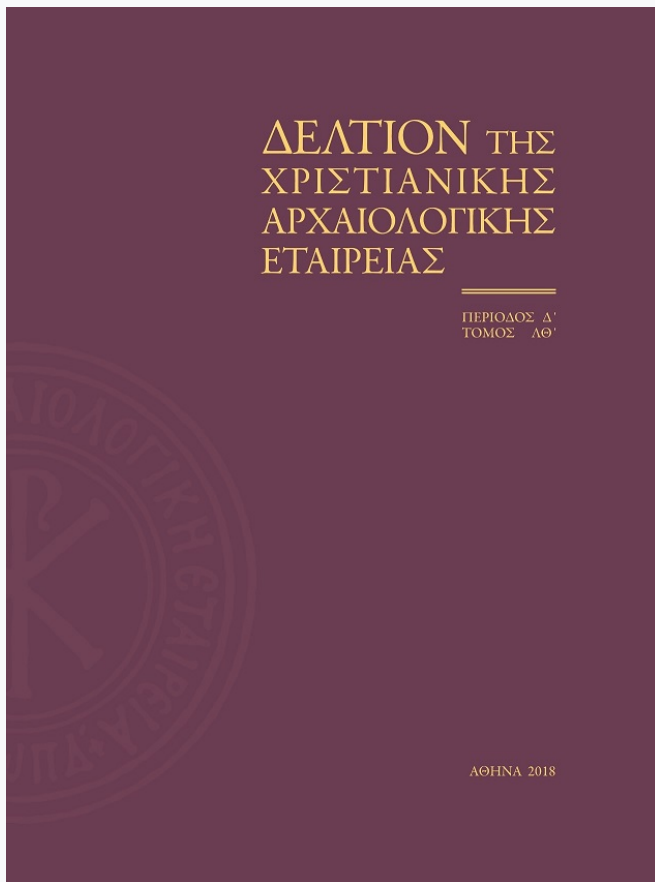

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 39 (2018)

Δελτίον ΧΑΕ 39 (2018), Περίοδος Δ'. Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα

Αμφίγραπτη εικόνα στο βυζαντινό μουσείο Καστοριάς

Ευθύμιος Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ (Euthymios N. TSIGARIDAS)

doi: [10.12681/dchae.18573](https://doi.org/10.12681/dchae.18573)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ (Euthymios N. TSIGARIDAS) Ε. Ν. (2018). Αμφίγραπτη εικόνα στο βυζαντινό μουσείο Καστοριάς. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 39, 375–386. <https://doi.org/10.12681/dchae.18573>

Ε. Ν. Τσιγαρίδας

ΑΜΦΙΓΡΑΠΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Στην αμφίγραπτη εικόνα της Καστοριάς εικονίζεται στην κυρία όψη ο άγιος Γεώργιος ολόσωμος με σκηνές του βίου του και στη δευτερεύουσα οι άγιοι Θεόδωροι αντωποί. Οι δύο όψεις της εικόνας είναι σύγχρονες και αποτελούν έργο ενός ζωγράφου της Καστοριάς του τέλους του 14ου αιώνα. Ο ζωγράφος αυτός παρουσιάζει στενή εικονογραφική, τυπολογική, προσωπογραφική και τεχνοτροπική συνάφεια με τοιχογραφίες ναών της πόλεως του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως είναι του Αγίου Γεωργίου του Βουνού (1368-1385) και κυρίως του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη (1383/84) και του Χριστού Ζωοδότη στο Βορje της Κορυτσάς (1389/90).

The principal image of the double-sided icon in Kastoria is that of Saint George, depicted full-length and framed by twelve scenes from his life; on the reverse the two Hagioi Theodoroi stand facing one another. From the artistic point of view, the two sides of the icon are contemporary, and are the work of a painter from Kastoria of the late 14th century. This painter displays close iconographic and stylistic links with the fresco decoration of churches in Kastoria of the second half of the 14th century, such as Hagios Georgios tou Vounou (1368-1385), and especially the last fifteen years of the century, such as Hagios Athanasios tou Mouzaki (1383/84) and Christ Zoodotes in Borje near Korytsa (1389/90).

Λέξεις κλειδιά

Μεταβυζαντινή ζωγραφική, φορητές εικόνες, Καστοριά.

Keywords

Post-Byzantine painting; icons; Kastoria.

Στην αμφίγραπτη εικόνα της Καστοριάς, διαστάσεων 117×67 εκ., εικονίζεται στην κυρία όψη ο άγιος Γεώργιος με σκηνές του βίου του και στην δευτερεύουσα οι άγιοι Θεόδωροι αντωποί (Εικ. 1, 2)¹.

Η απεικόνιση στρατιωτικών αγίων στις δύο όψεις αμφίγραπτης εικόνας είναι σπάνια² και αποτελεί

εξαίρεση του κανόνα, όπως στην εικόνα της Καστοριάς, σύμφωνα με τον οποίο στην κυρία όψη εικόνων αυτού του είδους απεικονίζεται η Παναγία Οδηγήτρια, ενώ στην οπισθία θέμα σχετικό με το θείο Πάθος. Ένα σχετικό παράδειγμα αμφίγραπτης εικόνας, στην οποία στρατιωτικός άγιος με σκηνές του βίου του απεικονίζεται στην κυρία όψη, ενώ στην οπισθία δύο άγιες γυναίκες, είναι η γνωστή αμφίγραπτη εικόνα του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, η οποία προέρχεται από την Καστοριά³.

* Ομότιμος καθηγητής Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, ΑΠΘ, τώως Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, etsigaridas@yahoo.com

¹ Η εικόνα συντηρήθηκε το 1991 από τον συντηρητή έργων τέχνης Π. Σγούρο, βλ. σχετικά Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες του Μουσείου Καστοριάς», ΠΑΕ 1992, πίν. 110 (άγιοι Θεόδωροι) και 111 (άγιος Γεώργιος με σκηνές του βίου του). Την εικόνα, η οποία προέρχεται από τον ναό του Αγίου Παντελεήμονος (19ος αιώνας) της πόλεως, έχουμε καταγράψει το 1972 με αριθ. 143/72.

² Ο Βοκοτόπουλος σε σχετικό του άρθρο δεν αναφέρει καμία

αμφίγραπτη εικόνα αυτού του είδους, βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Δύο παλαιολόγιες εικόνες στα Ίεροσόλυμα», ΔΧΑΕΚ' (1998-1999), 306-307.

³ Η εικόνα, κατά τη γνώμη μας, χρονολογείται στα μέσα ή στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα και προέρχεται από τον νεότερο ναό της Αγίας Παρασκευής ενορίας Οικονόμου (1884), βλ. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου*

Εικ. 1. Καστοριά. Αμφίγραπτη εικόνα. Κύρια όψη: Ο άγιος Γεώργιος με σιηγές του βίου του, τέλος του 14ου αιώνα.

Εικ. 2. Καστοριά. Αμφίγραπτη εικόνα. Πίσω όψη. Οι άγιοι Θεόδωροι αντωποί (τέλος του 14ου αιώνα).

Στην κύρια όψη ο άγιος Γεώργιος αποδίδεται στο κέντρο ολόσωμος, μετωπικός, ενδεδυμένος με αυλική και όχι στρατιωτική ενδυμασία. Μπροστά στο στήθος κρατάει σταυρό με το δεξιό του χέρι, ενώ υψώνει το αριστερό με ανοιχτή την παλάμη. Φοράει καστανό, χειριδωτό, ποδήρη χιτώνα, διακοσμημένο με συνδυασμούς από τρία μαργαριτάρια σε τριγωνικά σχήματα. Πάνω από τον χιτώνα φέρει δίχρωμο μανδύα, ρόδινο και πορτοκαλί, που πορπώνεται μπροστά στο στήθος και διακοσμείται, επίσης, με μαργαριτάρια σε τριγωνικά σχήματα. Η παρυφή του μανδύα είναι λαδόχρωμη με περιγράμματα, που ορίζονται με σειρά από μαργαριτάρια. Ο μανδύας στην εσωτερική πλευρά έχει υπόλευκη επένδυση, που διανθίζεται με ταινίες, εναλλάξ μαύρες και κόκκινες, κεντημένες με κυματοειδή βλαστό. Εντυπωσιάζει το εύρος του μανδύα, που αγκαλιάζει το σώμα του αγίου και πέφτει με μνημειακή βαρύτητα, δημιουργώντας κυματοειδείς πτυχώσεις. Ο άγιος πατάει πάνω σε πράσινο έδαφος, ενώ το σώμα του προβάλλει πάνω σε ασημένιο βάθος που σήμερα έχει εκπέσει, παρασύροντας και τις επιγραφές που τον συνόδευαν. Το περίγραμμα του αρχικά ασημένιου φωτοστεφάνου⁴, όπως και του σώματος, είναι εγχάρακτο. Στην άνω οριζόντια πλευρά της εικόνας, πάνω από την κεφαλή του αγίου, εικονίζεται μέσα σε ημικυκλική δόξα, που αποδίδεται σε δύο τόνους του κυανού, ο Χριστός σε προτομή· ευλογεί με τα δυο του χέρια σε έκταση και φέρει ένσταυρο φωτοστέφανο ερυθρού χρώματος. Στις δύο κατακόρυφες πλευρές της εικόνας σώζονται 12 σκηνές από τον βίο του αγίου, οι οποίες απεικονίζονται σε διάχωρα, που αναπτύσσονται

Αθηνών, Αθήνα 1998, αριθ. 5, 26-28, όπου σχετική βιβλιογραφία.

⁴ Ασημένιο βάθος έχει και η οπισθία όψη της εικόνας. Η χρήση του ασημένιου αντί του χρυσού βάθους είναι του συρμού σε εικόνες της Καστοριάς, καθώς παρατηρείται σε 59 εικόνες από ένα σύνολο 98, οι οποίες χρονικά εκτείνονται από το δεύτερο μισό του 12ου έως το τέλος του 15ου αιώνα. Να σημειωθεί ότι η χρήση του ασημένιου βάθους αντί του χρυσού παρατηρείται, επίσης, από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα σε εικόνες της Κύπρου και σε περιορισμένο αριθμό εικόνων της Θεσσαλονίκης, του Αγίου Όρους, της Βεροίας και της Κορυτσάς στην Αλβανία. Οι εικόνες της Κορυτσάς είναι έργα ζωγράφων της Καστοριάς. Για το ασημένιο βάθος των εικόνων της Καστοριάς, βλ. σχετικά Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου και ναών της Καστοριάς (12ος-16ος αι.)*, υπό έκδοση από την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

στηληδόν, πάνω σε δύο ελαφρώς έξεργες επιφάνειες του ξύλου. Η εικόνα φέρει στενό, αυτόξυλο πλαίσιο με κόκκινη ταινία στην επιφάνειά του.

Η κατάσταση διατήρησης στην κυρία όψη της εικόνας, που είναι ζωγραφισμένη πάνω σε ενιαία επιφάνεια ξύλου, είναι σχετικά καλή. Παρατηρούνται, ωστόσο, κατά τόπους απώλειες της ζωγραφικής, χρωματικές απολεπίσεις καθώς και ρηγματώσεις του ξύλου. Επίσης, η κάτω πλευρά είναι αποκομμένη και δεν αποκλείεται στο τμήμα που λείπει να απεικονίζονταν άλλες τρεις ή τέσσερες σκηνές από τον βίο του αγίου. Στην κάτω πλευρά της εικόνας έχει προστεθεί σε όλο το μήκος της ένα στενό σανίδι προκειμένου να προσαρμοσθεί, προφανώς, σε νέα από την αρχική θέση.

Οι σωζόμενες σκηνές από τον βίο του αγίου αναπτύσσονται ανά έξι σε κάθε κάθετη πλευρά, εκατέρωθεν της κεντρικής μορφής με τον άγιο Γεώργιο ολόσωμο. Αρχίζουν με την εμφάνιση του αγίου στον αυτοκράτορα Διοκλητιανό, άνω δεξιά, και καταλήγουν με τον αποκεφαλισμό του, κάτω δεξιά. Στην αριστερή πλευρά από πάνω προς τα κάτω αναγνωρίζονται οι ακόλουθες σκηνές: (1) Εμφάνιση του αγίου στον αυτοκράτορα Διοκλητιανό. (2) Το μαρτύριο του λογιισμού. (3) Το μαρτύριο του λίθου. (4) Το μαρτύριο του τροχού. (5) Το μαρτύριο του αγίου στην άβεστο. (6) Ο ενταφιασμός του αγίου. Στη δεξιά πλευρά οι άλλες έξι σκηνές από πάνω προς τα κάτω είναι: (7) Ο άγιος δίνει τον οβολόν του στους πτωχούς. (8) Το μαρτύριο με τα πυρακτωμένα υποδήματα. (9) Η μαστίγωση του αγίου στη φυλακή. (10) Η ανάσταση του νεκρού ειδωλολάτρη. (11) Ο άγιος κατακρημνίζει τα είδωλα. (12) Η αποτομή της κεφαλής του αγίου. Το βάθος των σκηνών ήταν ασημένιο, από το οποίο διατηρούνται ελάχιστα ίχνη σε ορισμένες από αυτές.

Από εικονογραφική άποψη η απεικόνιση του αγίου Γεωργίου ως μάρτυρα που κρατάει σταυρό με ενδυμασία αυλικού αξιωματούχου και όχι ως στρατιωτικού, ανάγεται στην παλαιοχριστιανική περίοδο⁵ και επανέρχεται με ιδιαίτερη συχνότητα, κυρίως από το

⁵ Βλ. το ψηφιδωτό του αγίου Γεωργίου στον ναό του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Ε. Κουρκουτίδου – Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη – Χ. Μπακιρτζής, *Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2012, εικ. 36) και φορητή εικόνα στη μονή Σινά (Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 1995, εικ. 3).

δεύτερο μισό του 14ου αιώνα⁶. Μάλιστα, η τάση αυτή στη ζωγραφική ναών της Καστοριάς και της μεζονος Μακεδονίας είναι γενικότερη και αφορά όχι μόνο στον άγιο Γεώργιο αλλά και σε άλλους στρατιωτικούς αγίους, όπως στους Δημήτριο, Προκόπιο, Μερκούριο, Αρτέμιο κ.ά. Ειδικότερα σε μνημεία της Καστοριάς, η εικονογραφία αυτή των στρατιωτικών αγίων ως μαρτύρων με αυλική ενδυμασία εμφανίζεται στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (1368-1385)⁷. Μάλιστα, στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/84), στους Αγίους Τρεις (1400/1), στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (1431/32), όπως και σε μνημεία της λεγόμενης σχολής Καστοριάς του τελευταίου τέταρτου του 15ου αιώνα, η ενδυμασία των στρατιωτικών αγίων ως μαρτύρων είναι εξόχως πολυτελής και αυτοί φέρουν επί πλέον μνηοειδή πύλο⁸.

Τα επεισόδια που απαρτίζουν τον κύκλο από τον βίο του αγίου και τα οποία ποικίλλουν σε αριθμό από μνημείο σε μνημείο ή από φορητή σε φορητή εικόνα, τα θέματα των οποίων δεν είναι σταθερά επαναλαμβανόμενα, διαμορφώθηκαν με βάση πολυάριθμες πηγές σχετικές με τον βίο του, οι παλαιότερες των οποίων ανάγονται στον 5ο αιώνα⁹.

⁶ Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο τα παραδείγματα είναι περιορισμένα, βλ. τοιχογραφία του 11ου αιώνα στον Όσιο Λουκά Φωκίδας (Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές τοιχογραφίες*, Αθήνα 1994, αριθ. 16) και ψηφιδωτή εικόνα της μονής Ξενοφώντος στον Άγιον Όρος [Θησαυροί του Αγίου Όρους, Θεσσαλονίκη 1997, αριθ. 2. 1 σ. 54-55, (Ε. Ν. Τσιγαρίδας)].

⁷ Βλ. σχετικά παραδείγματα Α. Τριφοπона, *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Συμβολή στη μελέτη της ζωγραφικής του δευτέρου μισού του 14ου αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας*, I (κείμενο), II (Σχέδια και εικόνες), (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2010, 130-131. Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1350-1360)*, Θεσσαλονίκη 2016, 130-131, εικ. 82, 83.

⁸ Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, ό.π. (υποσημ. 4), εικ. 157, 161, 208, 216, 295, 296.

⁹ Βλ. σχετικά PG, τ. 116, στήλ. 146-162. *Synaxarium EC*, στήλ. 623-626. Για τις πηγές και τον εικονογραφικό κύκλο του αγίου, βλ. επίσης J. Myslivec, «Saint Georges dans l'art chrétien oriental», *Byzantinoslavica* 5 (1933), 304-375. «St. George», *LChrI* 6 (2012), 366-373 (Ε. Luchessi Palli). T. Mark-Weiner, *Narrative cycles of the Life of St. Georges in Byzantine Art*, Νέα Υόρκη 1977. Ch. Walter, «The Cycle of St George in the Monastery of Dečani»,

Ειδικότερα, ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Γεωργίου εμφανίζεται διαμορφωμένος από το πρώτο μισό του 10ου αιώνα σε μνημεία της Καππαδοκίας¹⁰. Μάλιστα, από το δεύτερο μισό του 12ου έως και τον 19ο αιώνα ο βιογραφικός κύκλος του αγίου, λόγω της δημοφιλίας του, παρουσιάζει ιδιαίτερη διάδοση στη μνημειακή, κυρίως, ζωγραφική¹¹ και σε φορητές εικόνες. Μάλιστα, τα γνωστά παραδείγματα φορητών εικόνων του αγίου Γεωργίου, ολόσωμου, εφίππου ή ένθρονου, με σκηνές του βίου υπερβαίνουν κατά πολύ τον αριθμό των 50¹². Στην Καστοριά ο παλαιότερος βιογραφικός κύκλος του αγίου, ο οποίος ανάγεται στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα, σώζεται στον ναό των Αγίων Αναργύρων (γύρω στο 1180)¹³. Κύκλος επίσης

Dečani et l'art byzantin au milieu du XIV siècle, Βελιγράδι 1989, 347-357. Ch. Walter, «The Origins of the Cult of Saint Georges», *REB* 53 (1995), 295-322.

¹⁰ Ο παλαιότερος κύκλος στη μνημειακή ζωγραφική από τον βίο του αγίου εμφανίζεται στο παρεκκλήσιο 9 και 16 στο Göreme της Καππαδοκίας, βλ. Mark-Weiner, *Narrative cycles*, ό.π. (υποσημ. 9), 35-36.

¹¹ Ο άγιος Γεώργιος είναι μαζί με τον άγιο Νικόλαο και τον άγιο Δημήτριο από τους ιδιαίτερα τιμώμενους αγίους στον χώρο της Ανατολικής Εκκλησίας. Αυτό φαίνεται από το πλήθος μνημείων, όπου σώζονται σκηνές από τη ζωή του. Η Mark-Weiner, *Narrative cycles*, ό.π. (υποσημ. 9), 77, αναφέρει την ύπαρξη εικονογραφικού κύκλου του αγίου σε 78 μνημεία, τα οποία χρονικά εκτείνονται από το τέλος του 12ου έως τον 18ο αιώνα. Επίσης, στην Κρήτη σώζεται ένας μεγάλος αριθμός μνημείων από το τέλος του 13ου αιώνα, αφιερωμένων στον άγιο Γεώργιο, όπου διατηρούνται σκηνές από τον βίο του αγίου, βλ. Ε. Θεοχαροπούλου, «Οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Γεωργίου και Κωνσταντίνου στον Πύργο Μονοφάτσου», *ΑΔ* 57 (2002), Α' – Μελέται, Αθήνα 2010, 280 σημ. 43.

¹² Η Mark-Weiner, *Narrative cycles*, ό.π. (υποσημ. 9), 77-95 έχει καταγράψει μόνο 28 εικόνες, ενώ η Θεοχάρη 47, βλ. Κ. Θεοχάρη, *Ο βίος του αγίου Γεωργίου στις φορητές εικόνες και σε έργα μικροτεχνίας από τα τέλη του 12ου έως τον 19ο αιώνα*, (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία), Θεσσαλονίκη 2007.

¹³ Στο βόρειο κλίτος του ναού των Αγίων Αναργύρων απεικονίζονται δέκα σκηνές από τον βίο του αγίου, βλ. Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά. Βυζαντινά τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 32α-β και Στ. Πελεκανίδης – Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1984, σχέδ. 1 σ. 24-25 αριθ. 89-93, 95, 102-105. Επίσης, κύκλος με σκηνές του βίου του αγίου έχει επισημανθεί, σωζόμενος σε κακή κατάσταση, στην εξωτερική επιφάνεια του νότιου τοίχου στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Kurbinovo (1191) της Μεγάλης Πρέσπας (FYROM). Οι τοιχογραφίες του ναού είναι έργο του ζωγράφου των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς, L. Handermann-

δώδεκα ή δεκατεσσάρων σκηνών από τη ζωή του αγίου υπήρχε στην κύρια όψη αμφιπροσώπης φορητής εικόνας (1160-1180) του Βυζαντινού Μουσείου της πόλεως με τον άγιο Γεώργιο ολόσωμο, από τον οποίο σήμερα διατηρούνται ελάχιστα ίχνη (Εικ. 3). Από την Καστοριά προέρχεται, επίσης, μια άλλη εικόνα του αγίου Γεωργίου ολόσωμου, με τον άγιο σε έξεργο ανάγλυφο, περιβαλλόμενο από σκηνές του βίου του. Η εικόνα, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 13ου αιώνα, βρίσκεται σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών¹⁴.

Από το τέλος του 12ου με αρχές του 13ου αιώνα εικόνες με τον άγιο ολόσωμο στο κέντρο, συνοδευόμενες με σκηνές από τον βίο του, σώζονται στο Κίεβο¹⁵ και στη μονή Σινά¹⁶, ενώ στο τέλος του 13ου με αρχές του 14ου αιώνα εντάσσεται μια άλλη εικόνα από την μονή Ubissi της Γεωργίας¹⁷.

Από το δεύτερο μισό του 14ου έως και τον 16ο αιώνα

εικόνες του αγίου Γεωργίου ολόσωμου με σκηνές του βίου του έχουν εντοπιστεί στην Καστοριά, στην Κορυτσά και στην Struga στην περιοχή της Αχρίδας. Στην Καστοριά, εκτός από την παρούσα, σώζονται άλλες δύο εικόνες του 14ου-15ου αιώνα και των μέσων του 16ου αιώνα, που βρίσκονται στον ναό του Αγίου Αλυπίου (Εικ. 4)¹⁸ και στο Βυζαντινό Μουσείο της πόλεως αντίστοιχα¹⁹. Επίσης, στο Εθνικό Μουσείο Μεσαιωνικής Τέχνης της Κορυτσάς εκτίθεται μια αδημοσίευτη εικόνα του αγίου Γεωργίου, του πρώτου μισού του 15ου αιώνα²⁰, ενώ στον ναό του Αγίου Γεωργίου στην Struga βρίσκεται μια ομώνυμη εικόνα των μέσων του 16ου αιώνα²¹.

Τυπολογικά το σώμα του αγίου Γεωργίου είναι ραδινό αλλά επίπεδο, με στενούς ώμους, κωνικό, λεπτό λαιμό και με μικρό κεφάλι, που στέφεται με

Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Βρυξέλλες 1975, 285-286, 543-544, σχέδ. 153. Από την ύστερη περίοδο των Παλαιολόγων (1360-1380) στην περιοχή της Καστοριάς σκηνές από τη ζωή του αγίου Γεωργίου σώζονται σε όχι καλή κατάσταση στον ναό του Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιάς, Τσιγαρίδας, Καστοριά, ό.π. (υποσημ. 4), 343.

¹⁴ Μ. Αχεμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 1972, αριθ. 5 και Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου και ναών της Καστοριάς (12ος-16ος αι.)*, υπό έκδοση από την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

¹⁵ Πρόκειται για ξυλόγλυπτη εικόνα του αγίου, η οποία χρονολογείται από το τέλος του 12ου έως τα μέσα του 13ου αιώνα, *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261* (κατάλογος έκθεσης), επιμ. Η. C. Evans – W. D. Wixom, Νέα Υόρκη 1997, αριθ. και εικ. 202 σ. 299-300 (Ο. Ζ. Ρεννύ).

¹⁶ Στη μονή Σινά σώζονται δύο εικόνες του 13ου αιώνα με σκηνές του βίου του αγίου Γεωργίου, *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)* (κατάλογος έκθεσης), επιμ. Η. C. Evans, Νέα Υόρκη 2004, αριθ. και εικ. 228 σ. 372-373 (Ν. Paterson Ševčenko, αρχές του 13ου αιώνα). Τ. Papamastorakis, «Pictorial Lives. Narrative in Thirteenth-century Vita Icons», *Μουσείο Μπενάκη* 7 (2007), 45-47, εικ. 13 (13ος αιώνας). Οι Σωτηρίου χρονολογούν την πρώτη εικόνα «περί τον 13ο αιώνα», ενώ τη δεύτερη στον 15ο, Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Εικόνες της μονής Σινά*, I, Αθήνα 1956, εικ. 167, 169 και II, Αθήνα 1958, 149-151 και 154-155.

¹⁷ Ν. Burtchuladze, *The Ubisi monastery. Icons and Wall Painting*, Τυφλίδα 2006, 198-199, εικ. 35, όπου χρονολογείται στο τέλος του 13ου με αρχές του 14ου αιώνα.

¹⁸ Στη σημερινή της μορφή η εικόνα του αγίου Γεωργίου είναι αμφίγραπτη, καθώς σε νεότερα χρόνια απεικονίστηκε στην πίσω όψη η ολόσωμη μορφή του προστάτη του ναού αγίου Αλυπίου. Φωτογραφία της εικόνας δημοσιεύει ο Σίσιου, ο οποίος την χρονολογεί χωρίς τεκμηρίωση στην τρίτη δεκαετία του 14ου αιώνα, βλ. Ι. Σίσιου, «Οι καστοριανοί ζωγράφοι που μετακινούνται βόρεια κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα», *Niš i Vizantijska II*, Niš 2005, 303, εικ. 2 και Ι. Σίσιου, *Η καλλιτεχνική Σχολή της Καστοριάς κατά τον 14ο αιώνα* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Φλώρινα 2013 εικ. 56. Πρόσφατα η Στρατή την χρονολογεί μεταξύ των μέσων περίπου του 14ου έως το τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα. Α. Στρατή, «Εικόνα του αγίου Γεωργίου με σκηνές του βίου του από την Καστοριά. Σχόλια και παρατηρήσεις», *Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Γεωργίου Βελένη. Περιλήψεις ανακοινώσεων*, Θεσσαλονίκη 2017, 42.

¹⁹ Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 2002, 22-23, εικ. 9. Από τη *Σάρκωση του Λόγου στη Θέωση του Ανθρώπου. Βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες από την Ελλάδα*, Εθνικό Μουσείο Τέχνης της Ρουμανίας (κατάλογος έκθεσης), επιμ. Ν. Ζίας – Κ. Σπ. Στάικος, Αθήνα 2008, αριθ. 26 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας).

²⁰ Η εικόνα έχουμε τη γνώμη ότι φιλοτεχνήθηκε από ζωγράφο του καλλιτεχνικού περιβάλλοντος της Καστοριάς. Φωτογραφία στο προσωπικό μου αρχείο.

²¹ Ο Balabanov χρονολογεί την εικόνα στα μέσα του 15ου αιώνα (Κ. Balabanov, *Icons of Macedonia*, Σκόπια 1995, αριθ. 68 σ. 213, πίν. 161-163). Αντίθετα, ο Nikolovksi την εντάσσει στα μέσα του 16ου αιώνα (Ο. Nikolovski, *The Icon Painting in Macedonia*, Σκόπια 2011, εικ. 102). Στα μέσα του 16ου αιώνα χρονολογείται η εικόνα και στο *Galeria na ikoni crkva sveti Georgija Struga*, Struga 2008, εικ. 7.

Εικ. 3. Καστοριά. Αμφίγραπτη εικόνα. Κύρια όψη: Ο άγιος Γεώργιος με σκηνές του βίου του, 1160-1180.

μαργαριταρένιο διάδημα. Ανάλογης μορφής σώματα παρατηρούνται σε ολόσωμους αγίους σε μνημεία εργαστηρίων της Καστοριάς της τελευταίας εικοσαετίας του 14ου αιώνα, όπως στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/84), στους Αγίους Τρεις (1400/1) στην

Καστοριά και στον Χριστό Ζωοδότη στο Βορje (1389/90), κοντά στην Κορυτσά²².

²² Βλ. τον άγιο Δημήτριο στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη και τους αγίους Θεοδώρους στο Βορje της Κορυτσάς, Τσιγαρίδας,

Εικ. 4. Καστοριά, Άγιος Αλύπιος. Αμφίγραπτη εικόνα Κύρια όψη: Ο άγιος Γεώργιος με σκηνές του βίου, τέλος του 14ου – αρχές του 15ου αιώνα.

Το πρόσωπο του αγίου είναι τριγωνικό, με έντονα καμαρωτά φρύδια, βαθυσκιασμένα μάτια, λεπτή μύτη και καλογραμμένα χείλη. Η σάρκα αποδίδεται με

έντονες φωτοσκιάσεις ανάμεσα στον λαδί προπλασμό και τη θερμή ώχρα της σάρκας, ενώ στις παρειές κυριαρχούν πλατιές κόκκινες κηλίδες. Στον φυσιολογικό τύπο και στα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά ο ζωγράφος της εικόνας φαίνεται να έχει ως πρότυπο

Καστοριά, ό.π. (υποσημ. 4), εικ. 158, 159, 207, 208, 231, 370, 377.

μορφές όπως ο άγιος Δημήτριος στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη²³. Ωστόσο, στα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και στην απόδοση του προσώπου διαφοροποιείται και συνδέεται με τον ζωγραφικό τρόπο με τον οποίο αποδίδονται μορφές στον Χριστό Ζωοδότη στο Βογίε, όπως είναι οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός²⁴. Από την άλλη, ο μανδύας του αγίου αποδίδεται με ρέουσες, κυματιστές αλλά άκαμπτες πτυχές, στην εσωτερική επιφάνεια του οποίου αναπτύσσονται περίτεχνα διακοσμητικά θέματα, όπως στον μανδύα ολόσωμων αγίων στον Ταξιάρχη της Μητροπόλεως (1359/60) στην Καστοριά²⁵. Παρατηρείται, επίσης, περιορισμένη χρωματική κλίμακα στις βιογραφικές σκηνές του αγίου, καθώς στα ενδύματα εναλλάσσεται αποκλειστικά το κόκκινο, το κυανό και αποχρώσεις του καστανού. Επίσης, το βάθος των σκηνών είναι ασημένιο.

Μετά τα παραπάνω έχουμε τη γνώμη ότι ο άγιος Γεώργιος με σκηνές του βίου του στην κύρια όψη αμφιπροσώπων εικόνας, στην οποία ο άγιος εικονίζεται ως μάρτυρας, με ενδυμασία αυλικού αξιωματούχου και όχι ως στρατιωτικός, αντιπροσωπεύει εικονογραφικούς τύπους εργαστηρίων της Καστοριάς, που είναι του συρμού από το τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα, ενώ καλλιτεχνικά συνδέεται με τη ζωγραφική εργαστηρίων της πόλεως του τέλους του αιώνα.

Στην οπισθία όψη της εικόνας, πάνω σε ασημένιο βάθος, εικονίζονται οι άγιοι Θεόδωροι, ολόσωμοι και αντωποί, ενδεδυμένοι στρατιωτική ενδυμασία (Εικ. 2). Υψώνουν τα χέρια τους σε δέηση και στρέφουν την κεφαλή τους προς τον Χριστό Εμμανουήλ, ο οποίος απεικονίζεται σε προτομή στην άνω πλευρά της εικόνας μέσα σε ημικυκλική, βαθυκύανη δόξα να τους ευλογεί.

Ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων, αριστερά, φοράει βαθυκύανο χιτώνα και ανοιχτοκόκκινο ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης. Οι δύο άγιοι φέρουν θώρακες κοντομάνικους και μανδύες, ανοιχτοκόκκινο ο Τήρων και καστανό ο Στρατηλάτης. Στα πόδια τους φέρουν δρομίδες και περικνημίδες, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων δεν σώζονται. Ανάμεσά τους, σε δεύτερο επίπεδο, απεικονίζονται σταγονόσχημες ασπίδες και δόρατα όρθια. Οι φωτιστέφανοι είναι εγχάρακτοι,

αφημένοι στο ασημένιο βάθος της εικόνας. Τους αγίους συνοδεύουν οι επιγραφές *Ο ΑΓ(ΙΟC) / ΘΕΟ/ΔΩ/ΡΟC / Ο ΤΗΡΩΝ – Ο ΑΓ(ΙΟC) / ΘΕΟΔΩ/ΡΟC / Ο CΤΡΑ/ΤΗΛΑΑ/ΤΗC*. Η κατάσταση της εικόνας δεν είναι καλή. Παρατηρούνται ρηγματώσεις στο ξύλο και εκτεταμένες, κατά τόπους, απώλειες ή απολεπίσεις της ζωγραφικής επιφάνειας.

Από εικονογραφική άποψη οι άγιοι Θεόδωροι αντωποί εμφανίζονται από τον 11ο-12ο αιώνα, για να γνωρίσουν ιδιαίτερη διάδοση στη μνημειακή ζωγραφική και σε φορητές εικόνες από τον 13ο αιώνα, σε μνημεία κυρίως της Μακεδονίας και μάλιστα της Καστοριάς²⁶.

Ειδικότερα, οι άγιοι Θεόδωροι αντωποί απαντούν με ιδιαίτερη συχνότητα σε μνημεία της Καστοριάς και του χώρου της καλλιτεχνικής δραστηριότητας των ζωγράφων της πόλεως από το δεύτερο μισό του 14ου και του 15ου αιώνα. Συγκεκριμένα, απαντούν στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (1368-1385) (Εικ. 5)²⁷, στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (1383/84)²⁸, στον Χριστό Ζωοδότη στο Βογίε κοντά στην Κορυτσά (1389/90)²⁹, στους Αγίους Τρεις (1400/1)³⁰, στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι (1431/32), στον Άγιο Ανδρέα του Ρουσούλη (1441/42)³¹. Η απεικόνιση των αγίων Θεοδώρων αντωπών θα συνεχισθεί και σε ζωγραφικά σύνολα της λεγόμενης σχολής της Καστοριάς κατά το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα, που εντοπίζονται στην πόλη και στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο³².

²⁶ Για την εικονογραφία των αγίων Θεοδώρων αντωπών, βλ. το ακόλουθο εμπειριστατωμένο άρθρο, Α. Trifonova, «The iconographical type of Saint Theodore Teron and Theodore Stratelates facing each other and its diffusion during the Byzantine and post-byzantine period», *Zograf* 34 (2010), 53-64.

²⁷ Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, 238, εικ. 134. Trifonova, *Οι τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 4), 174-183 εικ. 50. Trifonova, «The iconographical type», ό.π. (υποσημ. 26), 55 εικ. 2.

²⁸ Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, ό.π. (υποσημ. 4), 128, εικ. 78.

²⁹ Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, ό.π. (υποσημ. 4) 229, εικ. 158.

³⁰ Trifonova, «The iconographical type», ό.π. (υποσημ. 26), 56-57, εικ. 3. Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, ό.π. (υποσημ. 4), 443-444, εικ. 370.

³¹ Trifonova, «The iconographical type», ό.π. (υποσημ. 26), 56, 57, εικ. 6. Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, ό.π. (υποσημ. 4), εικ. 207.

³² Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες*, ό.π. (υποσημ. 24), 317, εικ. 174. Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, ό.π. (υποσημ. 4), 332, εικ. 257, 366, 367.

³³ Trifonova, «The Iconographical type», ό.π. (υποσημ. 26), 56-57, εικ. 7-8.

²³ Ό.π., εικ. 158.

²⁴ Ό.π., εικ. 372.

²⁵ Ό.π., 63, εικ. 4, 5.

Εικ. 5. Καστοριά. Άγιος Γεώργιος του Βουνού (1368-1385). Κυρίως ναός, νότιος τοίχος. Οι άγιοι Θεόδωροι αντωποί.

Από τεχνοτροπική άποψη, παρά την κακή κατάσταση διατήρησης της εικόνας, ο προσωπογραφικός τύπος της μορφής του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη (Εικ. 6) και η τεχνική απόδοση του προσώπου με τα βαθυσκιασμένα μάτια, τα τοξωτά φρύδια, την αυγόσχημη διαγραφή του όγκου στην παρειά, τη λεπτή μύτη και τον κωνικό λαϊμό συνδέονται άμεσα με τον ομώνυμο άγιο στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού (1368-1385) (Εικ. 7) και στον Χριστό Ζωοδότη στο Βορτζε της

Κορυτσάς (1389/90) (Εικ. 8)³³. Επίσης, τα λεπτά και επίπεδα σώματα των αγίων Θεοδώρων, με τις ραδινές αναλογίες, παρουσιάζουν συνάφεια με αυτά των ομώνυμων αγίων στον Άγιο Γεώργιο του Βουνού και κυρίως στο Βορτζε και στους Αγίους Τρεις στην Καστοριά³⁴.

³³ Τσιγαρίδας, *Καστοριά*, ό.π. (υποσημ. 4), εικ. 89, 376.

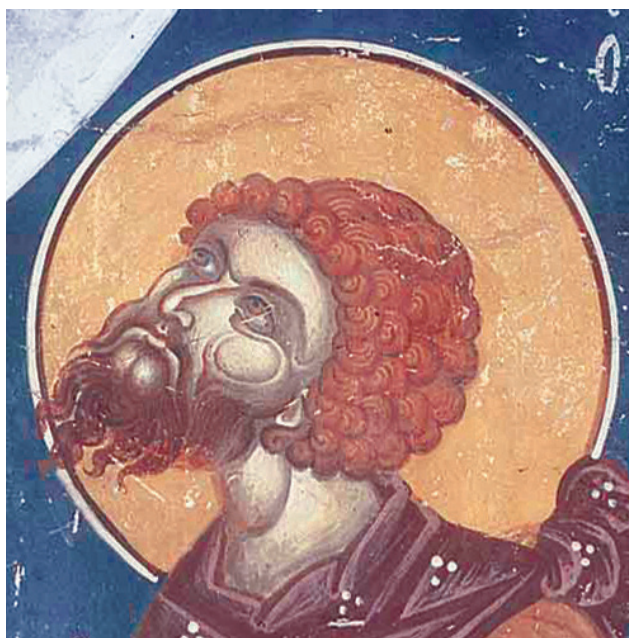
³⁴ Ό.π., 78, εικ. 370, 207.

Εικ. 6. Ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης. Λεπτομέρεια της Εικ. 2.

Εικ. 8. Βορje Κορυντσάς. Χριστός Ζωοδότης, 1389/90. Ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, λεπτομέρεια.

Εικ. 7. Ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης (1368-1385). Λεπτομέρεια της Εικ. 5.

Μετά τα παραπάνω έχουμε τη γνώμη ότι η εικόνα των αγίων Θεοδώρων αντωπών αντιπροσωπεύει ένα συνήθη εικονογραφικό τύπο στη ζωγραφική της Καστοριάς από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, ενώ καλλιτεχνικά συνδέεται με φυσιογνωμικούς τύπους και καλλιτεχνικούς τρόπους του τελευταίου τέταρτου του 14ου αιώνα και ίσως του τέλους του αιώνα, οι οποίοι απαντούν σε μνημεία εργαστηρίων της πόλεως.

Συμπερασματικά, οι δύο όψεις της αμφίγραπτης εικόνας είναι σύγχρονες και αποτελούν έργο ενός ζωγράφου της Καστοριάς του τέλους του 14ου αιώνα. Ο ζωγράφος αυτός παρουσιάζει στενή εικονογραφική και καλλιτεχνική συνάφεια με τοιχογραφίες ναών της Καστοριάς του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως είναι του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως και του Αγίου Γεωργίου του Βουνού και κυρίως της τελευταίας δεκαπενταετίας του αιώνα, όπως είναι οι τοιχογραφίες του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη και του Χριστού Ζωοδότη στο Βορje κοντά στην Κορυντσά.

Προέλευση εικόνων

Φωτογραφικό αρχείο Ε. Ν. Τσιγαρίδα.

E. N. Tsigaridas

DOUBLE-SIDED ICON IN THE BYZANTINE MUSEUM OF KASTORIA

The principal image on the double-sided icon in Kastoria is that of Saint George, depicted full-length and framed by twelve scenes from his life; on the reverse the two Hagioi Theodoroi stand facing one another (Figs 1, 2).

Saint George is portrayed here as a martyr, dressed in the garb of a courtier rather than that of a soldier (Fig. 1). This iconographic type, which can be traced back to the early Christian period, recurs particularly frequently from the second half of the 14th century in the painted monuments of Kastoria and those of the so-called school of Kastoria of the last quarter of the 15th century. By contrast, the cycle of twelve scenes from the life of the saint, which first appears in monumental painting of the first half of the 10th century, was first used in Kastoria in the Church of the Hagioi Anargyroi (*circa* 1180). In portable icons of the saint this cycle occurs from the second half of the 12th century in Kastoria (Figs 3, 4), Kiev, the Monastery of Sinai and elsewhere.

On the reverse of the icon the two Theodores are depicted full-length, facing each other, in military dress (Fig. 2). This iconographic type appears from the 11th-12th

century. In Kastoria and the area artistically influenced by painters from that city the type occurs with particular frequency in the second half of the 14th and the first half of the 15th century, and also in monuments of the so-called school of Kastoria of the last quarter of the 15th century.

From the artistic point of view, the two sides of the icon are contemporary, and are the work of a painter from Kastoria of the late 14th century. This painter displays close iconographic and stylistic links with the fresco decoration of churches in Kastoria of the second half of the 14th century, such as Hagios Georgios *tou Vounou* (1368-1385) (Fig. 5), and especially the last fifteen years of the century, such as Hagios Athanasios *tou Mouzaki* (1383/84) and the nearby Christ Zoodotes in Borje near Korytsa (1389/90) (Fig. 8).

Translated by Janet Koniordos

*Professor Emeritus of Christian Archaeology and Art,
Aristotle University of Thessaloniki
Former Director of Byzantine Antiquities
etsigaridas@yahoo.com*